

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

ФАРҒОНА ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ

**FarDU.
ILMIY
XABARLAR-**

1995 йилдан нашр этилади
Йилда 6 марта чиқади

6-2019

**НАУЧНЫЙ
ВЕСТНИК.
ФерГУ**

Издаётся с 1995 года
Выходит 6 раз в год

Аниқ ва табиий фанлар

МАТЕМАТИКА

А.Ўринов, Ш.Каримов
Бессель оператори қатнашган итерацияланган кўп ўлчовли Клейна-Гордона-Фок тенгламаси учун Коши масаласи аналогини ечиш5

ФИЗИКА, ТЕХНИКА

Р.Максудов, А.Джураев, Ш.Шухратов, И.Якубов
Толали материаллар тозалагичининг қайишқоқ таянчларга ўрнатилган колосниклар тебранишларининг таҳлили13

Ж.Улугмуратов, И.Исматуллаев, И.Якубов, З.Исламов, Х.Бегалиев, Т.Кодиров
Туюқш экзотик чарми олишда тери хомашёсига дастлабки ишлов беришни тадқиқ қилиш20

КИМЁ

Б.Махкамов, Д.Шахидова, Б.Орзикулов, Д.Гафурова
Мис (II) ионларининг сорбцияси учун комплекс ҳосил қилувчи полимер материалларни олиш25

БИОЛОГИЯ, ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИГИ

Ш.Хасанов, С.Сасмаков, Ж.Абдурахманов, О.Аширов, Ш.Азимова
Ҳашарот хужайраларини паст ҳароратли муҳитда узоқ муддат сақлашнинг оптимал шароитларини танлаш29

А.Ахунов
Суғориш тарихи ва суғоришнинг ўзига хос омиллари32

Ижтимоий-гуманитар фанлар

ТАРИХ

К.Тухтабеков
Ўзбекистонда илм-фан тараққиётининг тарихий илдизлари36

У.Жўраев
Советлар даврида таълим тизимини мафкуралаштириш (1950-1980 йиллар)40

Е. Гордеева
Калтаминор маданияти мафкураси тўғрисидаги масалага доир43

И.Раҳимов
Тарихий ҳақиқат ва унинг жамият маънавий тараққиётига таъсири47

ФАЛСАФА, СИЁСАТ

А.Ўтамуродов, Б.Турсунов
Фуқаролик жамияти – тараққиётнинг юқори босқичи50

Т.Алимардонов, А.Азимов
Ўтиш даврининг классик модели54

Ф.Мирзаева
Ўрта Осиёда Нақшбандия-Мужаддиия тариқати ривожининг ўзига хос хусусиятлари58

И.Тоиров
Жаҳон тамаддуни шаклланишининг ўзига хос хусусиятлари61

АДАБИЁТШУНОСЛИК

А.Акбаров
Фирдавсий тақдири Хайнрих Хайне талқинида66

Р.Тошниёзова
Маърифат ва талқин: шоҳид образининг онтологик асослари70

М.Хамидов
Миркарим Осимнинг “Синган сетор” қиссасида Машраб образи75

А.Қаюмов
Уруш – миллий характер кушандаси77

М.Эрназарова
Л.Н.Толстой ижодини ўрганишнинг инновацион технологиялари81

ТИЛШУНОСЛИК

Ш.Искандарова, М.Омонов
Ҳозирги ўзбек тилида истеъмолдан чиққан “Бобурнома”даги изофий бирикмалар85

УДК:10+328+321.8

ЎТИШ ДАВРИНИНГ КЛАССИК МОДЕЛИ

КЛАССИЧЕСКАЯ МОДЕЛЬ ПЕРЕХОДНОГО ПЕРИОДА

CLASSIC MODEL OF TRANSITION PERIOD

Т.Алимардонов, А.Азимов

Аннотация

Мақолада жаҳон тажрибаси нуқтаи назаридан ўтиш даври, унинг устувор йўналишлари илмий-амалий жиҳатдан таҳлил этилган. Шунингдек, ҳар бир даврнинг ўзига хос жиҳатлари, ижтимоий-сиёсий вазият ва маънавий шароит-шароитлар атрофлича ёритилган.

Аннотация

В статье с точки зрения зарубежного опыта, на научно-практической основе анализируются приоритетные направления переходного периода. А также освещаются социально-политическая ситуация, особенности и условия каждого этапа переходного периода.

Annotation

The article analyzes priority branches of transition period using the foreign experience through the scientific-practical bases. The socio-political and spiritual condition, features and conditions of each stage of transition period have also been enlightened.

Таянч сўз ва иборалар: адолат, ислоҳот, инсонпарварлик, таълимот, урф-одат, демократия, демократик институтлар.

Ключевые слова и выражения: справедливость, реформа, человеколюбие, учение, обычаи, демократия, демократические институты.

Keywords and expressions: justice, reform, humanism, study, customs and traditions, democracy, democratic institutions.

Адолатли жамият асосларини яратиб, миллатни юксак мақсадлар сари йўналтириш, мамлакатнинг барқарор ривожланишини таъминлаш ўта мураккаб ва зиддиятли ислохотларни қамраб оладиган жараёнлардир. Зеро, фуқароларнинг талаб-эҳтиёжлари, эркинлик ҳақидаги тасаввур-туйғулари ўсиб боргани сайин давлат ва жамият ҳақидаги қарашлари ҳам ўзгариб боради. Бундай талаблар давлатнинг адолатли, инсонпарвар сиёсати, изчил ва самарали бошқарув тизими, танлаган сиёсий воситалари, айниқса, ижтимоий реал талабларга ҳамоҳанг, миллий хусусиятларга мос, жамият қатламлари манфаатларини уйғунлаштирувчи таълимотнинг ишлаб чиқилганлиги билан амалда рўёбга оширилади.

Шундай экан, инсоният тарихида адолат ва ҳуррият сари етаклаган қандай концепциялар яратилди? Давлатларнинг юксалиши ва таназзул давлари инсоният учун қандай тажриба ва сабоқларни берди? Демократик ғояларнинг хилма-хил ва ўзига хос хусусиятлари кишилик жамияти тарихида қандай натижаларга олиб келди?

Тарихдан маълумки, давлатларнинг ижтимоий-сиёсий ривожланиш жараёнлари, бошқарув шакли ва тизими у ёки бу миллатнинг

маънавий салоҳияти, ижтимоий маданияти, урф-одатларга содиқлиги каби кўплаб умуминсоний қадриятлар ҳосиласидан иборат бўлади. Айнан ушбу омиллар миллатнинг ижтимоий ҳаёт эҳтиёжларини яратади, унинг ижтимоий қиёфасини белгилайди.

Мазкур қарашлар барча халқлар ривожини учун умумий бўлган масаланинг назарий қонуниятларидан ҳисобланади. Аммо амалиётда ҳамма халқлар бир маромда давлатчилик асосларини ривожлантиришга, мақсад-муддаоларини белгилаб, қадриятларига содиқ қолиб, ўз истиқболларига эришган эмас. Баъзида юксалишлар таназзул билан ҳам ниҳояланган, инқирозлар эса янги тараққиёт уфқларини очишга хизмат қилган. Халқлар давлатчилиги тарихи ривожланиш диалектикаси, ҳар бир даврнинг ўтиш муаммолари негизида мураккаб эврилишлар билан янги асрга қадам қўяди.

Масалан, Л. Левитин ўтиш даврини шундай изоҳлайди: “Инсоният тарихида бундай давлар озмунча юз бермаган. Улар ўзаро бир-биридан қанчалар салмоқли тафовутлар билан фарқ қилмасин, бироқ асосий маънолари битта – жамият иқтисодини, сиёсатини, унинг

Т.Алимардонов – ТАҚИ профессори, сиёсий фанлар доктори.
А.Азимов – ФарДУ талабаси.

маданиятини замонавийлаштириш. Бундай замонавийлаштириш муайян яқун топмагунгача, яъни, мамлакат барқарор иқтисодий ривожланиш, сиёсий барқарорлик, ижтимоий фаровонлик даражаларига эришгунгача бўлган давр “ўтиш даври” [1,53].

Дарҳақиқат, ўтиш даври икки йўналишда – иқтисодий ҳаётда ва сиёсий ҳокимиятда пировардида демократик жамиятга олиб боровчи туб ўзгаришларнинг содир бўлиши ва унинг базасида ижтимоий ҳамда маънавий-маърифий соҳаларда олиб бориладиган ислохотларнинг бошланиши билан характерланади. Ўтиш даврининг тугаши эса демократик тамойилларнинг тўлалигича ҳаётини реалликка айланиши билан боғлиқ бўлади [2,226].

Албатта, бу борада ўзига хос баҳсли, мунозаралар, фикр-мулоҳазалар мавжуд. Бироқ, шунга қарамай, янги жамият асосларининг реал воқеликка айланиши ўтиш даври яқунланиши мумкинлиги тўғрисидаги транзитология фани вакиллари қарашларида умумийлик ҳам бор. Муаммо шундаки, ўзини демократик давлат деб, эълон қилган жамиятларнинг барчаси ҳам кўзланган мақсадларига эришаётгани йўқ. Шу боис унинг ибтидоси ва интиҳоси тўғрисидаги назарий қарашларда бир тўхтамга келиш қийин кечмоқда.

Тажрибалардан хулоса чиқариб айтиш мумкинки, ўтиш даври миллатнинг муайян ижтимоий даражадан янги сифат босқичига ўтишидаги оралиқ масофа, маънавий кадрларни англаш, янгилаш жараёни, тараққиёт кафолатларини белгиловчи ҳамда таъминловчи маданий, ҳуқуқий, сиёсий, иқтисодий пойдевор яратилиши, вужудга келиши, шаклланиши, ривожланиши, ишлаб чиқариш муносабатларининг тубдан ўзгариши ва барқарорлик демакдир. Ўтиш даври жамиятда демократик институтларни етакловчи куч сифатида қарор топиши билан яқунланади ва барқарор истиқболга йўл очади. Зеро, ушбу ижтимоий-иқтисодий, сиёсий-маънавий муносабатлар шаклланмас экан, ўтиш даври янги босқичга чиқа олмайди.

Мавжуд ижтимоий жараёнларни босиб ўтиш барча халқларга хос, аммо ўтиш йўллари танлаш ва амалга ошириш жамиятнинг алоҳида хусусиятлари билан белгиланади. Шунинг учун ҳам бу босқичда миллатнинг иродаси, маънавий эътиқоди, мақсад-муддаоси бош омил бўлиб хизмат қилади. Бундай омиллар заиф халқлар ҳаётини

пароканда қилади, ўтиш даври зиддиятлари уларни ўз домига тортиб кетади. Шу жиҳатдан ҳам халқлар ҳаёти ва давлатчилик тарихини ўрганиш, таҳлил қилиш, тажрибалардан сабоқ чиқариш, давлатчилик ва у билан боғлиқ сиёсий тизимлар мазмун-моҳиятини ўрганиш долзарбдир. Жумладан, халқларнинг давлатчилик ривожига демократияга ўтиш муаммолари ижтимоий фанлар тармоғида бир неча босқичга бўлиб ўрганиб келинмоқда. Улар классик, революцион ва эволюцион моделларга доир таълимотлардир.

Ўтиш даври классик модели бугунги ривожланган давлатларнинг кўп йиллик тарихий тараққиётида кенгроқ намоён бўлади. Классик моделнинг хусусияти жамиятнинг демократиялашувида анъанавийлик ва ворисийлик кадрларига амал қилган ҳолда ташқи таъсирларсиз ривожланишдан иборатдир. Бунда ижтимоий тузум ва сиёсий ҳокимият босқичма-босқич, узоқ муддат мобайнида табиий трансформация қилиниши, фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликлари таъминланиши, сиёсий маданиятнинг юксалиши, мулкчилик шакллари қарор топиши, кучли ўрта қатламнинг юзага келиши каби хусусиятлар билан характерланади. Яъни, жамият тараққиёти табиий қонуниятлар асосида такомиллашиб боради.

Жамиятда вужудга келган ижтимоий-иқтисодий асослар демократик институтлар ривожининг муҳим пойдеворидир. Шунга мувофиқ равишда давлат органлари, жумладан, парламент фаолияти бир маромда шаклланган ва қонун чиқарувчи ҳокимият сифатида ўз мавқеини мустаҳкамлаб келади. Энг муҳими, парламент жамиятдаги турли қатламлар ҳуқуқий манфаатларини ҳимоя қилувчи, улар ўртасида кучлар мувозанатини таъминловчи ва кафолатловчи ташкилотга айланади. Масалан, Норвегияда парламент 1814 йилда ташкил топган бўлса-да, фақат 1884 йилга келиб тўлиқ шаклланган. Швецияда 1809 йилда парламент ташкил топади ва 1866 йилга келиб реал сиёсий кучга айланади. Кўриб турганимиздек, мазкур давлатларда парламентдаги ислохотлар тадрижий равишда ривожланган.

Классик моделнинг афзаллиги ва эътиборли жиҳати, унинг турли ижтимоий-сиёсий бўҳронларга қарамай, тузум асосларининг изчиллигида, барқарор ривожланишидадир. Бунинг омили, миллий давлатчиликнинг таркибий негизлари чуқур ва яхлит маданият сифатида илдиз отгани билан

изоҳланади. Сиёсат ва сиёсий ҳокимият ўзгариши мумкин, аммо жамиятнинг маданий қатлами ўзгармайди. Бунда мулкчилик ва унга эгаллик туйғуси асрлар давомида миллат руҳиятини ифода этувчи маънавий қадриятга айлангани билан белгиланади. Ундан айрилиш миллатнинг ўзлигидан айрилиш билан баробардир. Бу мезонларнинг бузилиши жамият ҳаёти мувозанатининг издан чиқишига олиб келади. Шу боисдан жамият ўз фуқароларининг ижтимоий яхлитлигини сақлаб қолишдан манфаатдордирлар. Бундай қадриятларнинг уйғунлиги табиий равишда демократиянинг шаклланишига ва ривожланишига туртки беради.

Классик моделнинг яна бир муҳим жиҳати иқтисодий, сиёсий, маънавий рақобат муҳитининг мавжудлиги туфайли ижтимоий инқирозларни бартараф қилишида кўринади. Шу боис ўз-ўзини турғунлик аломатларидан сақлаш, яратувчанлик қонуниятига эгаллик қилишда классик модель бир неча ривожланиш босқичдан ўтади. Яъни, унинг ижтимоий шакли ўзгаради, лекин мазмун-моҳияти ўзгармайди.

Революцион моделга доир таълимотда мавжуд ижтимоий тузум асосларини радикал ҳаракатлар воситасида ўрнатиш мақсади қўйилади. Бу босқичнинг ўзига хос хусусиятлари шундан иборатки, сиёсий тизим асосларини ўзгартириш орқали қисқа муддатда янги ижтимоий сифат босқичига эришилади. Масалан, Шарқий Германиянинг Ғарбий Германияга бирлашиши натижасида қисқа фурсатда демократик тамойиллар жорий қилинди. Аммо, тарихдан маълумки, аграр муносабатлар негизда революцион ўзгаришларга интилиш катта ижтимоий фожиалар билан яқунланган. Капитализмнинг ижтимоий асослари бозор иқтисодиётига ўтиш имкониятларини яратади. Бундай шароитда мазкур жараёнлар бирмунча осон кечган. Социализм ғояларида эса, мулкчилик асослари инкор этиб келинган ва демократлашув жараёнлари социализм шароитида зид келади. Шу сабабдан Россия саноати ривожланган мамлакат бўлса-да, сиёсий жиҳатдан пароканда даврларни бошидан кечирган.

Эволюцион, яъни тадрижий босқичга доир ғояларни ортиқча ижтимоий ларзаларсиз, барқарорлик асосида, босқичма-босқич жамият ижтимоий имкониятларини ҳисобга олиш орқали демократик жамиятни шакллантиришга қаратилган таълимотни ўзида мужассам этган [3,38]. Тадрижий босқичга хос хусусиятлар жамиятда амалга ошириладиган

ислоҳотлар кетма-кетлиги, мунтазамлилик, изчиллик, айна пайтда, уйғунлашув характериغا эга. Бундай ёндашувга эҳтиёж жамиятдаги иқтисодий-ижтимоий, сиёсий ва маданий бўшлиқларни тўлдиришга, ташкил этишга, шакллантиришга, мавжуд имкониятлардан оқилона фойдаланишга қаратилгани билан изоҳланади.

Бу таълимот XX аср бошларида халқаро майдонда, жумладан, Лотин Америкаси, Африка, жанубий-шарқий Осиё мамлакатларида юз берган озодлик ҳаракатларининг таназзули оқибатида ёхуд собиқ иттифоқ республикаларининг тоталитар сиёсатдан демократияга ўтиш жараёнларида ўзаро Ихтилоф ва зиддиятлар туфайли юзага келган. Йигирманчи XX асрнинг 50 – 60-йилларида социализмни экспорт қилиш авжига чиққан бўлса, 80-90 йилларга келиб демократияни экспорт қилиш анъанага айланди. Аммо иккала ҳолат ҳам миллатлар ҳаётини пароканда қилган, сиёсий анархия, ихтилофлар, иқтисодий инқирозларга олиб келди.

Эволюцион йўл жамиятнинг ижтимоий имкониятларини яратиш, мавжудларини ташкил этиш, юзага чиқариш билан амалга оширилади. Ҳар бир даврнинг ўз қонуниятлари мавжуд бўлгани каби, фавқулудда ижтимоий ўзгаришлар ҳам эволюцион ривожланишнинг моҳиятига зид келади. Мазкур таълимот ижтимоий қонуниятларнинг жамият имкониятларига мувофиқлаштирилгани, уйғун сиёсий ислоҳотлар белгилангани билан самарали натижалар беради. Иқтисодий ислоҳотларнинг бозор муносабатларига йўналтирилиши, инфратузилмаларнинг жорий этилиши, ишлаб чиқариш муносабатларини ташкил этиш, мулкдорлар қатламининг ўсиб бориши билан жамиятда инсон манфаатлари, қонун устуворлиги, ижтимоий ҳимоя ва адолат каби демократик қадриятлар таъминланади. Янги жамият асосига дахлдор ижтимоий омиллар бири иккинчисини тўлдиришга хизмат қилади. Мазкур омилларнинг аҳамиятини пасайтириш, инobatга олмаслик ёки суистеъмол қилиш, шошма-шошарлик билан қарорлар қабул қилиш салбий оқибатларга олиб келади. Агар классик босқичда тузумнинг янгиланиб келаётган ижтимоий асослари негизда ривожланиб етилса, эволюцион ўзгаришлар ижтимоий ҳаётни модернизация қилиш орқали ташкил этилади.

Дунё давлатларининг мавжуд сиёсий тарихини ўрганиш баъзи бир илмий, амалий

хулосалар чиқариш икониятини беради. Жумладан, ҳеч бир маъмурий тизим ва сиёсий тартиботлар демократик жамият ривожини кафолатламайди. Таҳдидлар доимо мавжуд бўлиб, эркинлик, ҳуррият, озодлик, тенглик ва тинчлик сингари қадриятларнинг барқарорлигини таъминлаш доимо долзарб бўлиб келган ва долзарб масала бўлиб қолади. Бу масала ўзини англаган, тинчликни асраб-авайлашга қодир миллатлар қудрати билан изчил мустақамланиб боради. Зеро, демократия – бу, инсоннинг маънавий олами, турмуш тарзи билан боғлиқ бўлган узоқ муддатли ижтимоий жараён.

Тажрибадан маълумки, демократик тўлқинлар тоталитар ва авторитар тизимларнинг инқирози ёхуд зимдан емирилиши оқибатида вужудга келадиган жараён. Тоталитаризм таъсирларининг сусайиши эса, жамият ижтимоий муносабатларининг эркинлашувига ва у орқали демократик жараёнлар ривожига замин яратмоқда.

Ҳар қандай тизим ривожини инсон омили ва унинг салоҳияти ифодасидир. Агар у заиф бўлса, энг яхши тизим ҳам ижобий натижа бермайди. Аммо фуқароларнинг сиёсий онги ва

фаоллиги ўз-ўзидан юксалмайди. Бу, ўз навбатида, жамиятда изчил ислохотларни амалга ошириш, жумладан, сиёсий партиялар ва жамоат ташкилотларининг самарали фаолият юритишлари учун мустақам ҳуқуқий асос яратиш, шу орқали фуқароларни ҳокимиятни бошқаришга жалб этиш, энг муҳими, жамиятда адолат, қонун ва тартиблар устуворлигини таъминлашнинг тизимий мурватларини жорий этишни тақозо этади. Демак, демократик жамиятга ўтиш – бу, нафақат сиёсий-иқтисодий босқичлар, балки, шу билан бирга жамият аъзоларининг маданияти, мақсад ва маслаклари муштараклиги ҳамдир.

Маълумки, давлат ва жамият ҳаётини ўзгартириш, ижтимоий-сиёсий институтларни инсон манфаатларига хизмат қилдириш каби эзгу мақсад йўлида янги тараққиёт стратегиясини ҳар томонлама пухта ишлаб чиқиш ва шу асосда кенг кўламли ислохотларни амалга ошириш, энг муҳими, одамларнинг онгу тафаккури ва дунёқарашини ўзгартириб, бу жараёнга уларни бунёдкор куч сифатида фаол жалб этиш талаб қилинишини тадрижий ривожланиш йўлимиз тасдиқлаб келмоқда.

Адабиётлар:

1. Левитин Л., Д.Карлайл . Ислохот Каримов – янги Ўзбекистон Президенти. -Вена/Австрия, "Agrotec". 1996 й.
2. Отамуратов С.. Миллий ривожланиш фалсафаси. –Т.: "Akademiya", 2005.
3. Назаров Қ. Фалсафа асослари. –Т.: Ўзбекистон файласуфлари миллий жамияти, 2013.

(Тақризчи: Т.Абдуллаев – фалсафа фанлари доктори, профессор).